

Llys a Llan

*Colofn sy'n crwydro ar hyd
meysydd llên, crefydd a hanes
yng Nghaerdydd a'r Fro*

Yr Athro E. Wyn James

Bwrlwm yn y Barri: D. Arthen Evans ym Mhwerdy'r Gymraeg (Rhan 10)

Manylwyd ryw gymaint yn y rhifyn diwethaf ar weithgareddau Undeb Cenedlaethol y Cymdeithasau Cymraeg, corff a ffurfiwyd yn 1913 ac a ddaeth i ben yn 1941. Er bod yr Undeb a'i gyfraniad wedi mynd yn angof bron erbyn heddiw, yn ei ddydd roedd yn un o'r cyrff pwysicaf yn y frwydr dros y Gymraeg a Chymreictod.

Roedd i'r Barri le canolog yn hanes yr Undeb, nid lleiaf am mai athro ysgol yn y dref honno, D. Arthen Evans, oedd ei ysgrifennydd cyffredinol o'r dechrau hyd at ei farw yn 1936. Yn Ionawr 1917, gallai golygydd *Y Brython* ddweud 'na chafodd yr un mudiad ysgrifennydd mwy selog a llafurus' nag a gafodd Undeb y Cymdeithasau Cymraeg ym mherson Arthen Evans; ac yn Rhagfyr yr un flwyddyn, nodwyd ym mhapur newydd *Y Darian* fod llawer o lwyddiant yr Undeb i'w briodoli yn benodol iddo ef: 'Gŵr penderfynol a thrwyad! yn ei waith ydyw Arthen, a dry bob carreg cyn y metha ddwyn barn i fuddugoliaeth. Mae'r Undeb sydd wedi arwain i sefydliad cynifer o Gymdeithasau Cymraeg yn deyrnged i'w welediad clir a'i frwdfrydedd o blaid ein hiaith.'

Wrth gloi ein herthygl ddiwethaf, cyfeiriwyd at y ffaith mai un o gyfraniadau pwysicaf yr Undeb oedd cynnal Ysgol Wyliau Gymraeg am bythefnos bob mis Awst o 1918 hyd 1933. Crybwyllwyd eisoes yn y gyfres hon (yn rhifyn Mehefin 2022) fod Arthen Evans wedi cael budd mawr ar ddechrau ei yrfa fel athro o fynychu ysgolion haf Cymraeg a drefnwyd gan David James ('Defynnog'; 1865–1928), er mwyn hyfforddi athrawon yn nulliau dysgu'r Gymraeg a'u trwytho yng ngramadeg yr iaith, ei llenyddiaeth a hanes Cymru. Nid yw'n syndod, felly, weld Undeb y Cymdeithasau Cymraeg yn mynd ati maes o law i drefnu ysgolion haf ar linellau tebyg.

Darparai ysgolion haf yr Undeb wersi ar y Gymraeg a'i llên a'i diwylliant ac ar hanes Cymru, ac roedd lle amlwg ynddynt hefyd i astudiaethau crefyddol ac i ganu gwerin. Nid oeddynt wedi eu hanelu'n benodol ar gyfer athrawon, a gwelid pobl o bob rhan o'r wlad ac o gefndiroedd a galwedigaethau amrywiol yn eu mynychu. Wedi dweud hynny, un o amcanion yr Ysgol Wyliau flynyddol hon oedd hyrwyddo'r 'Gymraeg yn gyfrwng hyfforddi yn ogystal ag yn bwnc hyfforddiant yn sefydliadau addysg ein gwlad', a nododd yr adroddiad pwysig, *Y Gymraeg mewn Addysg a Bywyd* (1927), fod yr Ysgol Wyliau wedi ei hanelu yn rhannol 'ar gyfer athrawon a fynnai ymgynabod yn llwyrach â llen ac â hanes Cymru. Rhoddir hyfforddiant yn y dulliau diweddaraf o ddysgu ieithoedd, a'u cyfaddasu at y Gymraeg.' Cyfarwyddwr yr Ysgol Wyliau Gymraeg oedd Roland Thomas, brodor o Gwm-twrch a fu'n

athro yn Aberhonddu a Rhymni ac a luniodd gyfrol arloesol ar Richard Price (1723–91), yr athronydd dylanwadol o Forgannwg, a gyhoeddwyd gan Wasg Prifysgol Rhydychen yn 1924.

Yn y flwyddyn honno, mentrodd glöwr ifanc o Landybïe i'r Ysgol Wyliau, ac yntau ar fin mynd i Goleg Trefeca a'i fryd ar fod yn weinidog. Gomer M. Roberts (1904–93) oedd ei enw, a byddai'n dod maes o law yn awdurdod mawr ar emynyddiaeth ac ar hanes Methodistiaeth Galfinaidd. Yn Llanwrtyd y cynhelid yr Ysgol Wyliau bron bob tro, ac mae Gomer Roberts yn agor ysgrif o'i atgofion am Ysgol 1924 trwy sôn am 'dynfa anghyffredin' Llanwrtyd a'i ffynhonnau fel cyrchfan gwyliau i weithwyr diwydiannol y De – ac yn wahanol iawn yn hynny o beth i Landrindod, oherwydd 'y werin ffraeth a âi i Lanwrtyd,' meddai, 'ond y *crachach* bondigrybwyll a welid yn Llandrindod'!

Llwyddwyd i ddenu rhai o enwau amlwg y dydd i ddysgu yn yr Ysgol Wyliau. Er enghraifft, bu Robert Williams Parry yn trafod barddoniaeth gyfoes yn y dosbarth llenyddol yn 1924. Roedd newydd gyhoeddi *Yr Haf a Cherddi Eraill*, a dywed Gomer Roberts fod pob un yn y dosbarth wedi prynu copi o'r gyfrol 'am bris gostyngol, a llofnod y bardd ar ddalen-deitl pob copi'.

Cyhoeddwyd tair cyfrol o 'Drafodion yr Ysgol Wyliau Gymraeg'. Y gyntaf oedd *Doethineb Llafar* (1925), sef enghreifftiau o ddjarhebiau a llên gwerin, o Gantref Buallt yn bennaf, o gasgliad Evan Jones (1850–1928), yr hynafiaethydd hunan-addysgedig o ffermyd Ty'n-y-pant ger Llanwrtyd, a fyddai'n arwain mynychwyr yr Ysgol ar deithiau i fannau o ddiddordeb hanesyddol yn y cyffiniau. Yr ail gyfrol oedd *Camre'r Gymraeg* (1926) gan R. S. Rogers (1882–1950), gweinidog gyda'r Bedyddwyr yn Abertawe a raddiodd yn y Gymraeg yng Nghaerdydd; a'r drydedd oedd *Alawon Gwerin Cymru* (1927), detholiad gan Philip Thomas (1857–1938), Castell-nedd, un o hoelion wyth Cymdeithas Alawon Gwerin Cymru, o 41 o'r caneuon 'a genir o flwyddyn i flwyddyn yn yr Ysgol Wyliau'.

Yn ogystal â chynnal yr Ysgol Wyliau, fel y soniwyd y tro diwethaf gwnaeth Undeb y Cymdeithasau Cymraeg gyfraniad pwysig i sawl cyfeiriad arall, megis cywso dros gael lle teilwng i'r Gymraeg yn y bywyd cyhoeddus, ymgyrchu dros Gymreigio byd addysg a hyrwyddo cyhoeddi Cymraeg. A gellid ychwanegu at y rhain sawl maes arall y cyfrannodd yr Undeb yn arwyddocaol iddynt – er enghraifft, trwy feithrin cysylltiadau â'r gwledydd Celtaidd eraill ac â'r 'Cymry ar Wasgar', a thrwy hybu'r ddrama a chanu gwerin. Yn wir, er i'r Undeb ddod i ben yn 1941, nid gormod honni iddo osod y sylfeini ar gyfer y datblygiadau pwysig yn hanes y Gymraeg a'i statws a'i defnydd a welid yn gynyddol yn y cyfnod wedi'r Ail Ryfel Byd. Roedd y

bargyfreithiwr Ithel Davies (1894–1989) yn aelod amlwg o gangen yr Undeb yn Abertawe, ac fel y dywed yn ei hunangofiant *Bwrlwm Byw* (1984), roedd Undeb y Cymdeithasau Cymraeg yn 'fudiad cwbl unigryw' a wnaeth 'ddiwrnod da o waith tra bu'.

Fel yr awgrymwyd uchod, roedd cyfraniad D. Arthen Evans yn gwbl allweddol i lwyddiant yr Undeb, a byddai'n iawn ystyried y Barri yn bwerdy pwysig eithriadol yn y frwydr dros y Gymraeg a'i diwylliant yn negawdau cyntaf yr ugeinfed ganrif pe ond am y ffaith mai yno yr oedd Arthen yn byw ac yn gweithio. Ond fel y gwelwyd yn ystod y gyfres hon o erthyglau, yr hyn sy'n drawiadol am y Barri yn y cyfnod hwnnw yw bod yno gylch nodedig o siaradwyr Cymraeg talentog, blaengar ac ymroddgar – yn athrawon ac yn weinidogion, yn llenorion ac yn gerddorion – a gyfrannodd yn arwyddocaol tuag at hyrwyddo'r Gymraeg a'i diwylliant yn lleol yn ardal y Barri, yn genedlaethol ac yn rhyngwladol.

Crybwyllwyd sawl un o'r bobl hynny yn ystod y gyfres, gan gynnwys Ben Evans (tad-cu Gwynfor Evans, aelod seneddol cyntaf Plaid Cymru), Gwen ac Edgar Jones, Mary a Silyn Roberts, R. Williams Parry ac Annie Ffoulkes. A gellid fod wedi rhoi sylw i nifer o rai eraill, megis yr awdur a'r athrawes 'Mair Elli' (Esther M. Phillips), a fu'n weithgar iawn gyda Chymrodorion y Barri; yr arolygydd ysgolion, W. Bryn Davies (awdur yr emyn i blant, 'Canaf yn y bore/ am dy ofal cu'); a'r gweinidog gyda'r Annibynwyr, D. H. Williams, brodor o Ddeiniolen a fu'n Gadeirydd Pwyllgor Addysg Morgannwg am flynyddoedd. Fel y dywedodd un arall o biler'r iaith yn y Barri, y gweinidog Bedyddiedig W. Rhys Jones ('Gwenith Gwyn'), yn ei golofn Gymraeg yn y *Barry Herald* yng Ngorffennaf 1923: 'Y mae a fynno'r Barri a chymeryd y blaen i adfer yr arfer gyffredin o'r iaith Gymraeg mewn llafar a llên.'

Ellen Evans M.A. Prifathro
Coleg y Barri 1923–1953

Ond cyn terfynu, mae un arall a gydweithiai'n agos ag Arthen Evans y mae'n rhaid ei chrybwyll, sef Ellen Evans (1891–1953). Fe'i ganed a'i magu yn y Gelli yng Nghwm Rhondda i rieni a aned yn Llan-non yn sir Aberteifi ac a oedd yn selog eu hymroddiad i fywyd crefyddol a diwyllianol Cymraeg Cwm Rhondda. Wrth ddechrau hyfforddi i fod yn athrawes, daeth Ellen dan ddylanwad 'Defynnog' (David James), a oedd yn athro yn y Cwm, cyn iddi fynd i astudio ar gyfer gradd yn y Gymraeg yn Aberystwyth. Yn 1914, sefydlwyd Coleg Hyfforddi yn y Barri ar gyfer darpar-athrawesau o siroedd Morgannwg a Mynwy. Penodwyd Ellen Evans yn ddarlithydd yn y Gymraeg yno, ac yna ei dyrchafu'n bennaeth y coleg yn 1923, lle y bu'n 'teyrnasu' hyd ei marwolaeth yn 1953. Daeth yn ffigwr dylanwadol iawn ym myd addysg. Hi oedd yr unig fenyw ar y pwyllgor a benodwyd gan y Bwrdd Addysg i lunio'r adroddiad *Y Gymraeg mewn Addysg a Bywyd* (1927). Roedd yn selog dros Gymru a'r Gymraeg a thros addysg trwy gyfrwng y Gymraeg. Mynnodd, er enghraifft, fod pob myfyrwraig yn ei choleg yn astudio'r Gymraeg i ryw lefel, gan gynnwys cwrs i ddechreuwr ar gyfer y di-Gymraeg. Roedd ganddi ddiddordeb arbennig mewn addysg feithrin ac roedd yn gefnogydd brwd i'r mudiad heddwch. Bu'n gyfaill i'r Athro Griffith John Williams a'i wraig Elisabeth oddi ar iddynt fod yn gyd-fyfyrwyr yn Aberystwyth; ac nid yw'n syndod felly weld Ellen Evans, fel ei dau gyfaill, yn dod yn hoff iawn o Fro Morgannwg, fel y dengys ei llyfr *Y Wen Fro: Mannau Hanesyddol Bro Morgannwg* (1931).

Pan ddaeth Ellen Evans yn bennaeth Coleg y Barri yn 1923, fe'i holynwyd yn ddarlithydd Cymraeg yn y coleg gan Cassie Davies (1898–1988). Arhosodd yn y swydd honno nes ei phenodi'n Arolygydd Ysgolion yn 1938, ac fe gawn yn hunangofiant Cassie Davies, *Hwb i'r Galon* (1973), ddarlun byw o'i bywyd yn y Barri ac o'i phennaeth, Ellen Evans – 'un o'r cymeriadau mwya grymus a lliwgar a welais i erioed', meddai; 'dynes dal pryd tywyll, wneub cadarn, llygaid treiddgar a gên bendant', a'i pharabl yn 'rym llifeiriol'.

Sefydlodd Cassie Davies gangen o Blaid Cymru tra oedd yn y Barri ac ymhyfyrdai yn y ffaith mai hi a dderbyniodd ddyn ifanc o'r Barri o'r enw Gwynfor Evans yn aelod o'r Blaid pan ddaeth ef adref o'r coleg yn Aberystwyth ym Mehefin 1934. Aeth Gwynfor yn ei flaen, wrth gwrs, i fod yn Llywydd Plaid Cymru rhwng 1945 a 1981 a'i haelod seneddol cyntaf yn 1966. A thybed beth fuasai hanes Cymru a'r Gymraeg pe na bai wedi ymuno â'r Blaid yn y Barri ar y diwrnod hwnnw yn 1934?

Nodyn llyfryddol

Ychydig o sylw y mae Undeb y Cymdeithasau Cymraeg wedi ei gael gan haneswyr. Yr eithriad mawr yw Dr Marion Löffler, sydd bellach yn dysgu hanes Cymru ym Mhrifysgol Caerdydd. Mae'n werth troi, er enghraifft, at ei herthygl yn *Nhrafodion Anrhydeddus Gymdeithas y Cymmrodorion* am 1997 ar gyfer disgrifiad manwl o weithgarwch yr Undeb. Mae gan Dr Sian Rhiannon Williams, sy'n byw erbyn hyn yn y Barri, erthygl am Ellen Evans yn *Nhrafodion* y Cymmrodorion am 2013, ac mae gan Dr Robin Gwynhaf erthygl am W. Rhys Jones ('Gwenith Gwyn') yn *Nhrafodion Cymdeithas Hanes y Bedyddwyr* am 1980.